

جغرافیا و روابط انسانی، بهار ۱۴۰۳، دوره ۶، شماره ۴، صص ۶۵۰-۶۳۵

مروری بر جایگاه مناطق آزاد در نظریات علمی و اسناد توسعه (مطالعه موردی: منطقه آزاد ارس) (ارس)

علی لطفعلی زاده لاهرودی

۱- دانشگاه تبریز، دانشکده برنامه‌ریزی و علوم محیطی، گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، تبریز، ایران
ali110lotf@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۰۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۳/۰۱

چکیده

مناطق آزاد در بیان کلی، مناطقی هستند که به دلیل داشتن برخی امتیازات موقعیتی و برخی قوانین خاص تشویقی محمل ورود سرمایه و سرمایه‌گذار بوده و به عنوان دروازه صادرات و در کل دروازه‌ای برای اهداف توسعه به حساب می‌آید. این مناطق در سراسر جهان طی یک دوره زمانی نسبتاً طولانی تکوین یافته و توانسته است به عنوان ابزاری در خدمت اقتصاد کشورها ایفای نقش نماید. این مناطق انواع مختلفی را شامل می‌شود، که یکی از انواع آن‌ها مناطق آزاد تجاری-صنعتی می‌باشد. در این پژوهش به صورت مروری به بررسی نظریات علمی پشتیبان ایجاد و فعالیت مناطق آزاد، نظیر تئوریهای تجارت بین‌الملل و جایگاه این مناطق در اسناد قانونی و توسعه ایران پرداخته شده است. در ادامه تاریخچه پیدایش و رشد این مناطق در جهان و متعاقب آن در ایران ارائه و بحث شده است. در نهایت عملکرد این مناطق بر اساس نتایج پژوهش‌ها و تحقیقات و همچنین دلایل این عدم موفقیت، با تأکید بر منطقه آزاد ارس مورد بررسی واقع شده است. روش انجام پژوهش حاضر توصیفی-تحلیلی بوده و از اسناد کتابخانه‌ای استفاده شده است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که منطقه آزاد ارس به دلیل موقعیت جغرافیایی خاص خود از پتانسیل بالایی در جذب سرمایه‌گذاری‌های داخلی و خارجی برخوردار می‌باشد.

واژگان کلیدی: اسناد توسعه، مناطق آزاد، سرمایه‌گذاری خارجی، منطقه آزاد ارس

مقدمه

اشارات مربوط به نیروهای جهانی شدن در تجارت، اقتصاد، سیاست، فرهنگ و نیز در متون مختلف علمی و مؤسسات آموزشی در اقصی نقاط جهان رواج یافته است (فلاح پور و همکاران، ۱۳۹۷). منطقه آزاد تجاری، محدوده معینی از قلمرو یک کشور است که خارج از محدوده قانونی، اداری و فیزیکی تأسیسات گمرکی و معمولاً در محدوده یک بندر قرار دارد و در آن تجارت آزاد با سایر نقاط جهان مجاز شناخته می‌شود. این مناطق جهت‌گیری صادراتی دارند و ورود و خروج کالا و سرمایه و جابجایی نیروی کار متخصص در آن‌ها به سهولت صورت می‌گیرد (رکن الدین افتخاری و همکاران، ۱۳۸۸؛ گوگردچیان و همکاران، ۱۳۸۹) این مناطق با بهره‌گیری از تسهیلات و مشوق‌هایی نظیر حذف تعرفه‌های گمرکی و سود بازرگانی، حذف مالیات برای تولید کنندگان، حذف تشریفات زائد ارزی، رفع محدودیت‌های صادراتی و ایجاد تسهیلات در ورود و خروج اتباع خارجی، با جذب سرمایه‌گذاری خارجی و جذب فناوری مدرن به توسعه سرزمین اصلی کمک می‌کنند (رکن الدین افتخاری و همکاران، ۱۳۸۸؛ پورجعفر و محمودی نژاد، ۱۳۸۶). شایان ذکر است مناطق آزاد بر حسب نوع فعالیت، به گونه‌های مختلفی تقسیم می‌شوند که هریک کارکرد خاص خود را دارند و از آن جمله می‌توان به منطقه آزاد تجاری، منطقه آزاد صنعتی، منطقه آزاد تجاری-صنعتی، منطقه آزاد گمرکی، منطقه آزاد گردشگری، منطقه آزاد شرکت‌ها، منطقه پردازش صادرات، منطقه ممتاز صادراتی و منطقه ویژه اقتصادی، اشاره کرد (گوگردچیان و همکاران، ۱۳۸۹؛ رهنورد، ۱۳۸۹). در بررسی تاریخچه ایجاد مناطق آزاد در جهان، در ابتدا به بنادر آزادی اشاره می‌شود که با اهداف گوناگون، در قرون گذشته پایه‌گذاری شدند. در این ارتباط نخستین بنادر آزاد شناخته شده جهان، مناطق محصور با دیوارهای دفاعی بودند که در بنادر «چالیس» و «پیرائوس» یونان بنا شده بودند. نخستین بندر آزاد جهان که مشخصاً با هدف افزایش حجم دادوستد پایه‌گذاری شد، بندر آزاد رومی‌ها در جزیره دالاس در دریای اژه بود که تمامی دادوستدها در آن بدون دریافت حقوق گمرکی انجام می‌شد و پس از آن، بنادر آزاد مشابهی در جنوا، ونیز و جبل الطارق ایجاد شدند (موسایی و عزیزبانی فر، ۱۳۸۷). با وجود این بندر آزاد هامبورگ را که در سال ۱۸۸۸ تأسیس شده است می‌توان اولین بندر آزادی دانست که هدف تأسیس آن تا حدود زیادی به اهداف مناطق آزاد با مفهوم امروزی تطابق دارد. موفقیت چشمگیر این بندر، منجر به ایجاد مناطق آزاد دیگر به ویژه در اروپا شد. در این ارتباط، اهداف اصلی این بنادر که تا قبل از جنگ جهانی دوم ایجاد شدند، در انبارداری، انتقال کالا از یک وسیله نقلیه به یک وسیله نقلیه دیگر، صدور مجدد کالا و در مجموع در «تجارت» خلاصه می‌شد (رکن الدین افتخاری، ۱۳۸۸؛ برهانی، ۱۳۸۷). در ادبیات مناطق آزاد، منطقه آزاد شانون در ایرلند که در سال ۱۹۵۹ ایجاد شد، به عنوان اولین منطقه آزاد به مفهوم جدید آن شناخته می‌شود. زیرا برای اولین بار، جذب سرمایه‌گذاری خارجی، انتقال فناوری، ایجاد اشتغال و جهش اقتصادی به عنوان اهداف اصلی یک منطقه آزاد مورد توجه قرار گرفت. بدین ترتیب موفقیت منطقه آزاد شانون باعث گسترش مناطق آزاد در سرتاسر جهان شد

(موسایی و عزیزبانی فر، ۱۳۸۷). هند اولین کشور آسیایی بود که در سال ۱۹۶۵ منطقه آزاد کاندال را ایجاد کرد. پس از آن سنگاپور در سال ۱۹۶۸، مالزی و کره جنوبی در سال ۱۹۷۰ و تایلند در سال ۱۹۷۷ اولین مناطق آزاد خود را تشکیل دادند (همان).

روند تأسیس مناطق آزاد در جهان را می‌توان در ۴ مرحله طبقه‌بندی کرد: ۱- مرحله رشد آرام که تا اوایل سال ۱۹۷۰ تعدادی مناطق آزاد در اروپا و آمریکای لاتین تشکیل شدند، ۲- مرحله رشد متوسط که از اوایل دهه ۱۹۷۰ تا اوایل دهه ۱۹۸۰ را شامل می‌شود و طی آن کشورهای جنوب شرقی آسیا و تا حدی آفریقا اقدام به تأسیس مناطق آزاد کردند، ۳- مرحله رشد سریع که در دوره گسترش بانک جهانی و صندوق بین‌المللی پول و موج تفکر اقتصادی خود لیبالی در کشورهای جهان ایجاد شد، و ۴- مرحله جابجایی و توقف نسبی که از اوایل دهه ۱۹۹۰ تا به امروز ادامه دارد.

ایجاد و توسعه مناطق آزاد در کشورهای در حال توسعه، عمدتاً معلول تغییر راهبرد توسعه صنعتی در این کشورها بر شمرده می‌شود. در این ارتباط در دهه‌های ۱۹۵۰ و ۱۹۶۰، راهبرد جایگزینی واردات به منظور کاهش وابستگی به دنیای خارج مورد توجه اغلب کشورهای در حال توسعه بود. اما از اواخر دهه ۱۹۶۰، توسعه صنعتی برون‌گرا مبتنی بر اقتصاد باز در قالب راهبرد توسعه صادرات با محوریت جذب سرمایه خارجی، انتقال فناوری، ارتقای مهارت‌ها و دسترسی به بازار و شبکه‌های توزیع جهانی، با اقبال بیشتری از سوی کشورهای در حال توسعه مواجه شد. بر این اساس، ایجاد مناطق آزاد نیز به عنوان ابزاری برای توسعه صادرات صنعتی و همچنین محلی برای سنجش تبعات پیوستن این کشورها به اقتصاد جهانی، مورد توجه قرار گرفت (صدیقی، ۱۳۸۴). با توجه به این مسئله که امروزه مناطق آزاد تجاری، محور پیشرفت مناطق پیرامونی به شمار می‌روند، برخی مطالعات در تبیین این موضوع از نظریات توسعه منطقه‌ای مرکز - پیرامون بهره‌گرفته‌اند. فریدمن در مدل مرکز - پیرامون، مناطق عقب مانده را همچون پیرامونی تلقی می‌کند که در رابطه استعماری با مرکز قرار دارند و دوگانگی فضایی ایجاد شده نیز با گذشت زمان تقویت می‌شود. براساس الگوهای انتشار نوآوری، بر اثر سرمایه‌گذاری، تخصیص منابع توسط دولت و مهاجرت، شکاف میان مرکز و پیرامون تحت تأثیر قرار گرفته و اندک اندک کم می‌شود و در نهایت از بین می‌رود.

البته باید توجه داشت که این پویا با مداخله سیاست‌گذاری فعال در قالب سیاست‌های توسعه منطقه‌ای امکان‌پذیر است. منطق توسعه منطقه‌ای را می‌توان چنین تعبیر کرد که انباشت سرمایه، منابع جدید، رشد نیروی کار و پیشرفت فناوری، عوامل اصلی رشد اقتصادی در منطقه است. بنابراین برنامه ریزی توسعه طقه‌ای باید با استفاده از سیاست‌های برون‌نگر، در راستای تحقق عناصر نوینی برای رشد اقتصادی منطقه گام بر دارد و با تزریق منابع خارجی، امکان افزایش بهره‌وری و در پی آن، رشد مستمر تولیدات و سپس سرمایه‌گذاری را فراهم آورد. با تکرار این چرخه، در نهایت امکان استفاده بهینه و کامل از امکانات منطقه میسر و توسعه اقتصادی، پدیدار می‌شود (لطیفی و امین‌آقایی، ۱۳۸۶).

یکی از مسائل مهم در ارتباط با مناطق آزاد که نظام تصمیم‌گیری و اجرایی کشور با آن دست به گریبان است، افزایش تعداد مناطق آزاد و درخواست‌های متعدد برای برقراری این مناطق می‌باشد. ایجاد این مناطق همواره با در نظر گرفتن اهداف توسعه گرایانه‌ای نظیر اتصال تدریجی اقتصاد ملی با اقتصاد جهانی، افزایش کارایی و رقابت‌پذیری اقتصاد ملی، توسعه منطقه‌ای در سایه تحقق اهداف توسعه ملی و رفع محرومیت از مناطق کمتر توسعه‌یافته کشور، جذب سرمایه‌های خارجی و داخلی، ایجاد فرصت‌های شغلی جدید، دستیابی به فناوری پیشرفته و ارتقاء سطح فعالیت‌های تولیدی با جهت‌گیری صادراتی همراه بوده است. بر این اساس، تاکنون هفت منطقه آزاد تجاری-صنعتی شامل کیش، قشم، چابهار، ارس، انزلی، اروند، ماکو در کشور راه اندازی شده‌اند که مسئولیت ایجاد هماهنگی میان آن‌ها برعهده شورای عالی مناطق آزاد است. در این مسیر دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد در تابستان سال ۱۳۷۱ ایجاد شده و قانون چگونگی اداره مناطق آزاد تجاری-صنعتی ایران در شهریورماه ۱۳۷۲ به تصویب رسیده است. در پژوهش حاضر سعی شده است تا با استفاده از مطالعات کتابخانه‌ای جایگاه این مناطق در نظریات علمی و اسناد توسعه مورد بررسی قرار گیرد.

مبانی نظری

نخستین جرقه‌های تأسیس مناطق آزاد در ایران در سال‌های اولیه دهه ۱۳۳۰ شکل گرفت. در آن سال‌ها مشکلات تب نظیر فقدان تسهیلات بندری و تأسیسات مورد نیاز برای نگهداری کالاهای وارده به کشور، ایجاد چنین مناطقی در بنادر بازرگانی بزرگ جنوب کشور (خرمشهر، بوشهر و بندرعباس) را به امری ضروری مبدل کرده بود. در نهایت نتایج مطالعات اولیه صورت گرفته در این زمینه، تنها منجر به راه اندازی یک انبار نگهداری کالا در خرمشهر شد (ابراهیم زاده و آقاسی زاده، ۱۳۹۰؛ اسفندیاری و همکاران، ۱۳۸۷؛ محمدی راد، ۱۳۸۷). در دهه ۱۳۴۰ مجدداً موضوع ایجاد مناطق آزاد مورد توجه قرار گرفت و بالاخره در این سال‌ها، زمینه تأسیس اولین مرکز جهان‌گردی در جزایر کیش و مینو فراهم آمد (ابراهیم زاده و آقاسی زاده، ۱۳۹۰؛ موسایی و عزیزبانی فر، ۱۳۸۷؛ شاددل، ۱۳۸۶). پس از انقلاب اسلامی و در سال ۱۳۵۸، بر اساس ماده واحده مصوب شورای انقلاب، منطقه کیش از پرداخت حقوق و عوارض گمرکی و حق انحصار و ثبت سفارش در مورد کالاهای وارداتی، معاف شد (محمدی راد، ۱۳۸۷). در برنامه اول توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور (۱۳۶۸ - ۱۳۷۲) سیاست توسعه صادرات مورد توجه قرار گرفت و در این میان، ایجاد مناطق آزاد به‌عنوان یکی از ابزارهای مهم افزایش صادرات غیرنفتی در تبصره «۱۹» قانون برنامه اول توسعه مطرح شد. اما یکی از مهم‌ترین نواقص این تبصره، عدم تبیین نحوه اداره مناطق آزاد بود. بنابر این مناطق آزاد کیش، قشم و چابهار فعالیت خود را بدون برخورداری از هیچ قانون مشخصی، به ترتیب در سال‌های ۱۳۶۸، ۱۳۶۹ و ۱۳۷۰ آغاز کردند (محمدی راد، ۱۳۸۷؛ جبارزاده، ۱۳۸۷). اما با شکل‌گیری دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد در تابستان سال ۱۳۷۱، «قانون چگونگی اداره مناطق آزاد تجاری-صنعتی ایران» در شهریورماه ۱۳۷۲ به تصویب رسید و براساس این قانون علاوه بر تولید و صادرات کالاهای صنعتی و تبدیلی، اهداف

دیگری نظیر اشتغال سالم و مولد، سرمایه‌گذاری و افزایش درآمد عمومی، حضور فعال در بازارهای جهانی و توسعه منطقه‌ای برای مناطق آزاد کشور در نظر گرفته شد. شایان ذکر است با تشکیل شورای عالی مناطق آزاد، بخش اعظمی از مقررات و آیین‌نامه‌های اجرایی مناطق آزاد، طی سال ۱۳۷۳ تهیه و به تصویب شورا رسید (رکن‌الدین افتخاری و همکاران، ۱۳۸۷). براساس مطالعات انجام شده، به طور کلی اهداف و فلسفه شکل‌گیری مناطق آزاد را در جهان به صورت زیر بیان می‌کنند:

- جذب سرمایه‌های خارجی و داخلی (ممی پور و همکاران، ۱۳۹۳).
- ایجاد فرصت‌های شغلی جدید (ایجاد اشتغال سالم و مولد) (تحقیقی، ۱۳۸۶).
- کسب درآمد ارزی و افزایش صادرات کالاهای غیرسنتی، صنعتی و تبدیلی (ممی پور و همکاران، ۱۳۹۳؛ رضایی، ۱۳۸۶).
- دستیابی به فناوری پیشرفته (انتقال فناوری)، انتشار دانش (ممی پور و همکاران، ۱۳۹۳؛ فیضی، ۱۳۷۳).
- ارتقاء و توسعه فعالیت‌های تولیدی با جهت‌گیری صادرات توسط سرمایه‌گذاری‌های خارجی و سرمایه‌های سرگردان داخلی (ممی پور و همکاران، ۱۳۹۳).
- جذب نقدینگی سرگردان داخلی و کمک به مهار تورم (همان).
- محرومیت زدایی از مناطقی که امکان رشد و توسعه بالقوه دارند (رشد و توسعه منطقه‌ای، تبدیل بخش‌های عقب‌مانده به قطب‌های توسعه) (ممی پور و همکاران، ۱۳۹۳).
- اتصال تدریجی اقتصاد ملی به اقتصاد جهانی (برقراری ارتباط بین‌المللی) (اسفندیاری و همکاران، ۱۳۸۷).
- افزایش درآمد عمومی (ممی پور و همکاران، ۱۳۹۳).
- تنظیم بازار کار و کالا (ممی پور و همکاران، ۱۳۹۳).
- حضور فعال در بازارهای جهانی و منطقه‌ای (عزیزیانی فر و قاسمی، ۱۳۸۶).
- صادرات مجدد و عبور خارجی (ترانزیت) و انتقال کالاها (فرانسیپ) (تحقیقی، ۱۳۸۶).
- افزایش مهارت نیروی انسانی به‌ویژه در زمینه مدیریت واحدهای صنعتی و بازاریابی در بازارهای بین‌المللی.
- ایجاد ارتباط بین صنایع احداث شده در مناطق آزاد با صنایع داخلی و تحرک آفرینی در تولید داخلی.
- مهم‌ترین ساختارهای اداره مناطق آزاد در دنیا به شرح زیر می‌باشد: ۱- ساختار دولتی ۲- حاکمیت دولت‌های محلی ۳- کنسرسیوم ۴- ساختار خصوصی ۵- ساختار مشارکتی (رفیعی، ۱۳۸۸).

پیشینه پژوهش

الماسی (۱۳۹۲) در پژوهشی به بررسی جایگاه مناطق آزاد تجاری در توسعه منطقه‌ای ایران پرداخت. منطقه مورد مطالعه این تحقیق منطقه آزاد کیش بود. در این پژوهش پس از طرح مسئله ابتدا مبانی نظری مرتبط با این مسئله مورد بررسی قرار گرفت و پس از مروری بر تغییر دیدگاه برنامه ریزان داخلی نسبت به حضور گردشگر در مناطق آزاد تجاری ایران و چگونگی تأثیر این تغییرات در بعضی معیارهای مهم پیشرفت مناطق آزاد مورد بحث قرار گرفت. نتایج تحقیق نشان که توسعه کیش بدون توسعه همسایگان خود یعنی چارک، گرز و هندورابی توسعه ناپایدار به حساب خواهد آمد. همچنین توسعه جزیره کیش به عنوان یک قطب گردشگری، ضرورتاً سواحل و جزایر نزدیک به خود را تحت تأثیر قرار خواهد داد.

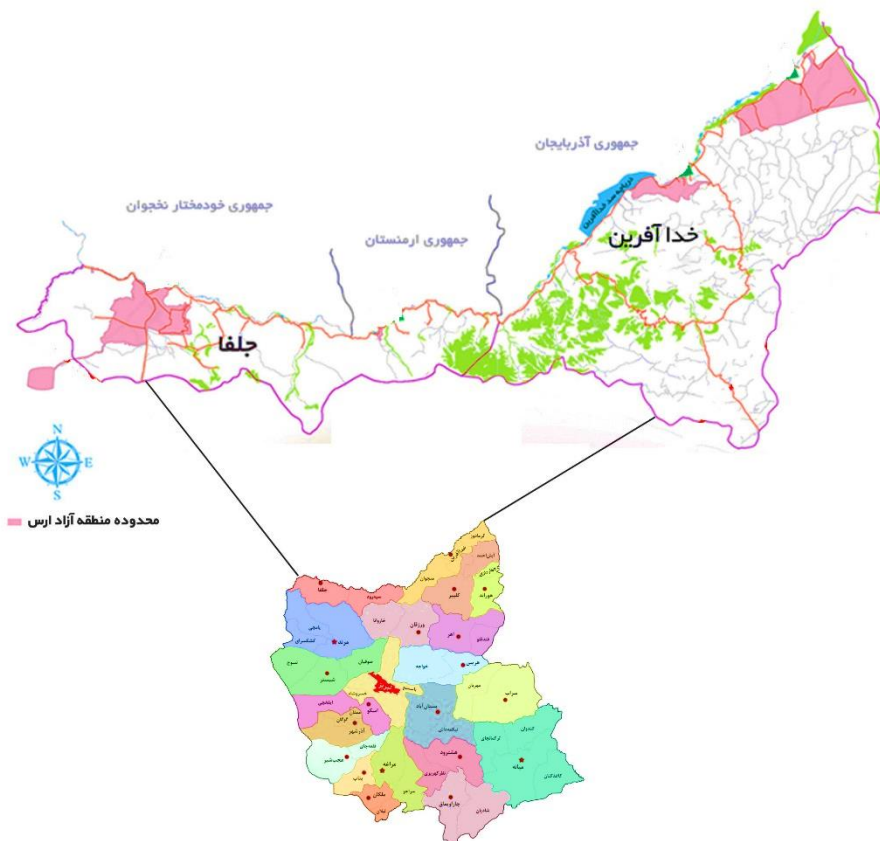
کامران و فصیحی (۱۳۹۳) به بررسی تطبیقی نقش و تأثیر مناطق آزاد در ایران و جهان پرداختند. نتایج این تحقیق نشان داد که ایجاد مناطق آزاد تجربه آزموده شده موفق‌تری در نیل به اهداف مختلف توسعه‌ای بوده است. کشورهای مورد بررسی چون چین، سنگاپور، تایوان، ترکیه و امارات متحده عربی کارنامه موفق‌تری در این زمینه داشته و به‌ویژه از این طریق توانسته‌اند حجم قابل توجهی سرمایه خارجی جذب نموده، به بازارهای اشتغال گسترده‌ای دست یابند و ضمن جلب فناوری‌های پیشرفته، صادرات خود را وسعت بخشند.

بهرامی و خوش‌منش (۱۳۹۵) در پژوهشی تحت عنوان سنجش رابطه بین توسعه اشتغال و ارتقای امنیت در مناطق آزاد تجاری-صنعتی (مطالعه موردی: منطقه آزاد تجاری - صنعتی بندر انزلی)، به بررسی رابطه بین ایجاد فرصت‌های شغلی و بهره‌گیری از مزیت‌های اقتصادی منطقه آزاد انزلی در جهت ارتقای امنیت این منطقه پرداخته‌اند. ایشان در این پژوهش با استفاده از نوع همبستگی و روش پیمایشی (پرسشنامه) که توسط نرم افزار SPSS مورد تحلیل قرار گرفته است به این نتیجه رسیده‌اند که منطقه آزاد انزلی به دلیل داشتن شرایط لازم، توانسته است در زمینه ارتقای امنیت و کاهش قاچاق در سطح منطقه‌ای و ملی و حتی بین‌المللی نقشی اساسی بازی کند.

سید علیپور و نظری خاکشور (۱۳۹۸) پژوهشی را تحت عنوان بررسی جایگاه مناطق آزاد تجاری در توسعه پایدار و امنیت اجتماعی در منطقه آزاد انزلی انجام دادند. هدف از انجام این پژوهش بررسی امنیت اجتماعی منطقه انزلی پس از احداث منطقه آزاد و عوامل مؤثر بر آن بوده است. روش انجام پژوهش مذکور توصیفی-تحلیلی و پیمایشی بوده و با استفاده از اسناد کتابخانه‌ای و ابزار پرسشنامه مورد عمل قرار گرفته است. نتایج این تحقیق نشان داد که متغیرهای اعتیاد، قاچاق و فقر به ترتیب مهم‌ترین عوامل مؤثر بر امنیت اجتماعی منطقه آزاد انزلی به شمار می‌روند و در واقع پس از احداث منطقه آزاد انزلی علاوه بر گشایش‌های اقتصادی، مسائل اجتماعی نیز برای شهروندان بروز و ظهور یافته است که بحث افزایش قاچاق و اعتیاد از جمله این مسائل است که هر کدام از این موارد به سهم خود نقش قابل توجهی در تحت‌الشعاع قرار دادن امنیت اجتماعی منطقه آزاد انزلی را دارا هستند.

موقعیت منطقه آزاد تجاری - صنعتی ارس

منطقه آزاد تجاری- صنعتی ارس در ابتدای تأسیس با مساحت ۹۷ کیلومتر مربع و با مرکزیت شهرستان جلفا در استان آذربایجان شرقی، در حاشیه جنوبی رود ارس و همسایگی کشورهای آذربایجان و ارمنستان و جمهوری خودمختار نخجوان آغاز به کار کرد (شکل ۱). این منطقه با تبریز، ۱۳۷ کیلومتر و با تهران، ۷۶۱ کیلومتر فاصله دارد. مجوز تأسیس سازمان منطقه آزاد ارس در شهریورماه ۱۳۸۲ به تصویب مجلس شورای اسلامی رسید و این سازمان فعالیت خود را در اواخر شهریورماه ۱۳۸۳ آغاز کرد (ماهنامه پیام دریا، ۱۳۸۵). بر اساس آخرین مصوبه توسعه محدوده منطقه آزاد ارس، مساحت محدوده به ۷۱۸۴۸ هکتار افزایش یافته است و جمعاً به پنج محدوده تقسیم بندی شده است که شامل محدوده یک (جلفا) ۴۰۱۹۴ هکتار، محدوده دو با مرکزیت سیه رود به مساحت ۳۳۲ هکتار، محدوده سه با مرکزیت نوردوز به مساحت ۵۶۷ هکتار، محدوده چهار (خداآفرین) به مساحت ۵۶۸۰ هکتار و محدوده پنج (قلی بیگلر) به مساحت ۲۵۰۷۵ هکتار می باشد. مهم ترین اهداف تأسیس منطقه آزاد تجاری- صنعتی ارس عبارتند از: ۱- تسریع در انجام امور زیربنایی، عمران و آبادانی، ۲- رشد و توسعه اقتصادی، ۳- سرمایه گذاری و افزایش درآمد عمومی، ۴- ایجاد اشتغال سالم و مولد، ۵- تنظیم بازار کار و کالا، ۶- حضور فعال در بازارهای جهانی و منطقه ای، ۷- تولید و صادرات کالاهای صنعتی و تبدیلی، و ۸- ارائه خدمات عمومی.

شکل ۱. موقعیت منطقه آزاد ارس در استان آذربایجان شرقی و شهرستان جلفا

به منظور دستیابی به اهداف تعیین شده در منطقه، راهبردهای توسعه صنعتی منطقه آزاد ارس، به شرح زیر ترسیم شده اند:

- ۱- برنامه‌ریزی و افزایش تعامل با بازارهای هدف در قفقاز، ترکیه و عراق با توجه به اشتراکات تاریخی و فرهنگی، ۲-
- توسعه سرمایه‌گذاری های صنعتی از طریق پوشش ریسک سرمایه‌گذاری خارجی در کشور توسط دولت، ۳ - توسعه صنعتی از طریق توسعه بازار در کشورهای هدف با استفاده از تضمین‌های دولتی، ۴- جلب حمایت‌های دولتی و اخذ بودجه برای ایجاد خوشه‌های صنعتی در سطح فرامنطقه، ۵- تعامل و ایجاد هماهنگی اجرایی و تشکیلاتی با دستگاه‌های متولی حفظ محیط زیست برای توسعه کالبد لازم برای تحولات صنعتی، و ۶- فراهم آوردن امکانات و تسهیلات بانکی و بیمه‌ای به منظور ایجاد خوشه‌های صنعتی در سطح منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای با ایجاد نهادهای مالی در منطقه (فصلنامه بانک صادرات، ۱۳۸۷).

روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر به شیوه مروری به بررسی موضوع تحقیق می‌پردازد که عبارتست از تحلیل جایگاه مناطق آزاد در نظریات علمی و اسناد قانونی و توسعه کشور. بر این اساس با بررسی منابع مختلف کتابخانه‌ای، مناطق آزاد از سه بعد مورد بررسی قرار می‌گیرند؛ الف) نقش، اهمیت و جایگاه مناطق آزاد از نظر تئوری‌های علمی، ب) منابع و اسناد قانونی و توسعه‌ای مرتبط با مناطق آزاد در کشور ایران، ج) - نقش و جایگاه مناطق آزاد در اسناد قانونی و برنامه‌ریزی کشور ایران و عملکرد مناطق آزاد با تأکید بر منطقه آزاد ارس. به منظور بررسی این موارد از مطالعات کتابخانه بهره گرفته شده است.

یافته‌های پژوهش

نظریات علمی مختلفی می‌تواند پشتیبان بررسی و تحلیل مناطق آزاد قرار گیرد که از آن جمله می‌توان به تئوری‌های مرتبط با تجارت بین‌الملل و توسعه اقتصادی به شرح زیر اشاره کرد؛ تئوری‌های تجارت بین‌الملل شامل؛ ۱- نظریات اقتصاددانان کلاسیک و نئوکلاسیک. ۲- نظریه مزیت نسبی هکشر - اهلین. ۳- نظریه مزیت نسبی ریکاردو. ۴- نظریه مزیت مطلق آدام اسمیت (جدول ۱).

جدول ۱. نظریات مرتبط با مناطق آزاد

ردیف	نظریه - نظریه پرداز	نکات کلیدی
۱	نظریات اقتصاددانان کلاسیک و نئوکلاسیک	تجارت خارجی را عامل ایجاد نوآوری، رقابت، بالا بردن کیفیت کالا و تحرک اقتصادی می‌دانند و عقیده دارند تجارت خارجی می‌تواند به عنوان موتور محرکه رشد و توسعه اقتصادی، در کشورهای در حال توسعه مورد استفاده قرار گیرد. به علاوه کلاسیک‌ها معتقدند، هزینه، هر کشور می‌تواند در تولید یک یا چند کالا برتری نسبی پیدا کند و از طریق مبادله آن‌ها

به رفع نیازهای خود پردازد. در این مسیر رابطه مبادله نیز از طریق ارزش اجتماعی، اقتصادی و همچنین میزان هزینه تولید قابل تعیین است.

از دیدگاه آدم اسمیت بر اساس اصل تقسیم کار و از طریق تجارت آزاد هر کشور می‌تواند در تولید کالاهایی تخصص پیدا کند که در آن‌ها دارای مزیت مطلق است. بر اساس نظر آدم اسمیت تجارت بین دو کشور با توجه به مزیت مطلق انجام می‌شود. بنابراین هنگامی که یک کشور کالایی را با کارایی بیشتر نسبت به دیگر کشورها تولید می‌کند (مزیت مطلق) و کالایی دیگر را نسبت به سایر کشورها با کارایی کمتر تولید می‌کند (عدم مزیت مطلق)، در این صورت هر دو کشور با تخصص یافتن در تولید کالایی که در آن مزیت دارند و مبادله آن با یکدیگر، منافع را به دست می‌آورند. بر این اساس تخصصی که از طریق عوامل تولید در سطح بین‌المللی به دست می‌آید، تولید جهانی را افزایش داده و عواید آن بین کشورهای طرف تجارت تقسیم خواهد شد.

۲ نظریه مزیت نسبی
هکشر - اهلین

بر اساس مفهوم مزیت نسبی؛ چنانچه کشوری یک کالا را نسبت به دیگر کالاها ارزان‌تر تولید کند، این کشور در تولید چنین کالایی مزیت نسبی دارد. به علاوه، اگر کشور مذکور بتواند کالایی مورد نظر را در مقایسه با سایر کشورها با هزینه پایین‌تری صادر کند در مقایسه با سایر کشورها از مزیت نسبی در صادرات برخوردار خواهد بود. بنابر این کشور در گام نخست باید در تولید و صدور کالاهایی تخصص پیدا کند که دارای مزیت نسبی (عدم مزیت مطلق) کوچک‌تر است و کالاهایی که (عدم مزیت نسبی) عدم مزیت مطلق بزرگ‌تر دارد را وارد کند.

۳ نظریه مزیت نسبی
ریکاردو

در این نظریه تمرکز بر اختلاف در استعدادها و نسبی عوامل تولید و قیمت آن‌ها میان کشورها است. بر اساس این نظریه هر کشور کالاهایی را صادر می‌کند که در فرآیند تولید آن، از عوامل تولید نسبتاً فراوان و ارزان استفاده شده است و در مقابل کالاهایی را وارد می‌کند که در تولید آن عوامل نایاب و گران به کار گرفته شده است.

۴ نظریه مزیت
مطلق آدم اسمیت

منابع: موسایی و عزیزبانی فر، ۱۳۸۷؛ اسفندیاری و همکاران، ۱۳۸۷؛ عزیزبانی فر و قاسمی، ۱۳۸۶؛ رهبر و همکاران، ۱۳۹۳؛ کریمی کیا و کفدم، ۱۳۹۱

نتیجه تئوری‌های حوزه تجارت بین‌الملل، راهبردهای توسعه اقتصادی شامل؛ ۱- استراتژی تجارت خارجی به عنوان عامل محرک توسعه. ۲- راهبرد جانشینی واردات (راهبرد درون‌نگر). و ۳- راهبرد توسعه صادرات (راهبرد برون‌نگر)، می‌باشد. تئوری‌های توسعه اقتصادی نیز شامل ۴ دیدگاه می‌باشد، که به مناطق آزاد به عنوان منابع انتقال فناوری و توسعه سرمایه انسانی می‌نگرد (جدول ۲).

جدول ۲. دیدگاه توسعه اقتصادی به مناطق آزاد

ردیف	دیدگاه	نکات کلیدی
۱	دیدگاه اول	مناطق آزاد دوره حیات خاصی دارند و پس از اعمال اصلاحات منظم تجاری، اقتصادی و ارزی در سطح کل کشور، اهمیت خود را از دست می‌دهند.
۲	دیدگاه دوم	این دیدگاه مناطق آزاد را بر حسب ارزش صادرات آن‌ها در نظر می‌گیرد. به عبارت دیگر در کشوری که سایر مناطق آن آزادسازی نشده است، مناطق آزاد می‌توانند به عنوان مناطق تولیدی با مشارکت محدود در اقتصاد باقی بمانند.
۳	دیدگاه سوم	بر اساس این دیدگاه مناطق آزاد به عنوان آزمایشگاهی برای آزمون اقتصاد باز و سیاست‌های با گرایش بازار آزاد است. بدین ترتیب تولیدات جدید، قوانین و مقررات نیروی کار و مسائل مالی، قبل از آن‌که در کل اقتصاد به اجراء درآیند، در این مناطق مورد ارزیابی قرار می‌گیرند.
۴	دیدگاه چهارم	در این دیدگاه مناطق آزاد با هدف جذب سرمایه‌گذاری‌های خارجی ایجاد می‌شوند و تلاش می‌شود با اتخاذ سیاست‌های انگیزشی و جذب سرمایه‌گذاری‌های مذکور نسبت به کشورهای همسایه برتری کسب شود.

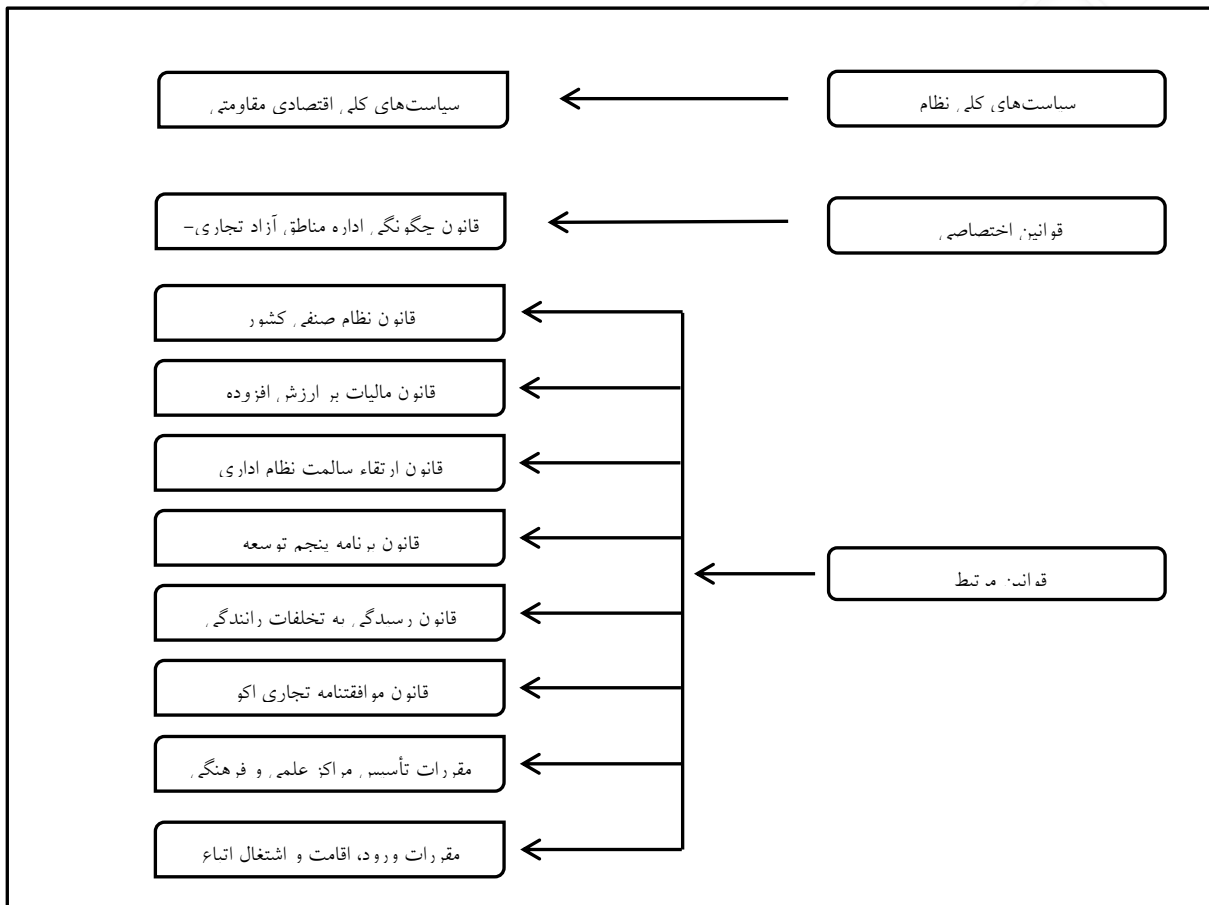
منبع: التجائی، ۱۳۸۸

کشورهای آسیایی که اقدام به تأسیس مناطق آزاد تجاری کردند، در دو گروه قابل بررسی هستند. گروه اول کشورهایی که به اصول اقتصاد آزاد تمایل نشان دادند و بازار را به عنوان حاکم اصلی تخصیص منابع معتبر شناختند. این کشورها در استراتژی توسعه صنعتی خود، به شدت سیاست‌های مبتنی بر برون‌گرایی را مورد توجه قرار دادند. در موفقیت نسبی این مناطق، سه عامل مورد توجه قرار گرفته است که عبارتند از: ۱- اتخاذ استراتژی مناسب صنعتی و اقدامات مطلوب در این زمینه، ۲- ایفای نقش صحیح و قدرتمند دولت‌ها به عنوان حاکمان توسعه‌گرا که با دخالت‌های قوی در اقتصاد و اعمال سیاست‌های مناسب، فعالیت‌های اقتصادی را نظم دهند و تقویت کنند، ۳- محیط اقتصادی مطلوب بین‌المللی که در زمان ایجاد این مناطق (دهه‌های ۱۹۶۰ و ۱۹۷۰) تجارت جهانی به سرعت در حال رشد بود و بازارهای کشورهای صنعتی به روی کالاهای تولیدی جهان رو به توسعه باز شده بود.

دومین گروه کشورهای آسیایی، کشورهایی هستند که در ابتدا تمایل چندانی به اقتصاد آزاد نداشتند. برخی از این کشورها همزمان با راهبرد جایگزینی واردات، اقدام به تأسیس مناطق آزاد کردند تا از آن به عنوان ابزاری برای حفظ اقتصاد دوگانه استفاده کنند. در نهایت بسیاری از این کشورها نیز راهبرد تجاری خود را به سوی برون‌گرایی و توسعه صادرات تغییر دادند و از آن زمان، مناطق آزاد در این کشورها توانستند نقش خود را در گشودن مرحله‌ای دروازه‌های اقتصاد به جهان خارج ایفاء کنند. تجربه کشورهای کره جنوبی، سنگاپور و امارات متحده عربی به عنوان کشورهایی که در گروه اول جای می‌گیرند و کشورهای چین و هند به عنوان کشورهای گروه دوم قابل بررسی است (التجائی، ۱۳۸۸؛ صدیقی، ۱۳۸۴).

اداره مناطق آزاد به نوعی متأثر از دو الگوی مدیریت سیاسی فضا (وزارت کشور و استانداری‌ها) و مدیریت اختصاصی (سازمان مناطق آزاد کشور) است. این دو الگو می‌توانند مکمل یا متعارض یکدیگر بوده و بر کارکرد منطقه آزاد تأثیر متفاوت بگذارند. بر اساس قانون تقسیمات کشوری سال ۱۳۱۶، حاکمیت دولت بر سرزمین از طریق سیستم اداری پنج درجه‌ای که به ترتیب در بر گیرنده استان، شهرستان، بخش، دهستان و ده است اعمال می‌شود. قانون چگونگی اداره مناطق آزاد تجاری - صنعتی ایران گویاترین سندی است که حدود اختیارات خودگردانی محلی را در مناطق آزاد ایران روشن می‌کند (جبارزاده، ۱۳۸۷).

یکی از مهم‌ترین قوانین در ارتباط با مناطق آزاد، قانون چگونگی اداره مناطق آزاد تجاری - صنعتی کشور است که در سال ۱۳۷۲ به تصویب رسیده است. در زیر قوانین مرتبط با مناطق آزاد در رده‌های مختلف ارائه شده است (شکل ۲).

شکل ۲. قوانین مرتبط با مناطق آزاد

ارزیابی عملکرد مناطق آزاد

در بخش صادرات که یکی از مهم‌ترین اهداف مناطق آزاد کشور می‌باشد طی سال‌های (۱۳۸۷-۱۳۸۰) میزان کل صادرات مناطق آزاد کشور حدود ۲۵۲۹۶ میلیارد ریال می‌باشد که ۸۵/۵ درصد آن (معادل ۲۱۶۳۰ میلیارد ریال) مربوط به چهار سال اول برنامه چهارم توسعه کشور می‌باشد. میزان واردات طی سال‌های مذکور در این مناطق برابر ۱۴۳۱۱۷ میلیارد ریال بوده است که حدود ۹۰ درصد آن (معادل ۱۲۸۶۷۰ میلیارد ریال) مربوط به چهار سال اول برنامه چهارم است. با مقایسه ارقام واردات و صادرات فوق می‌توان گفت که طی چهار سال اول برنامه چهارم توسعه (۱۳۸۷-۱۳۸۴) میزان واردات مناطق ۶ برابر مقدار صادرات آن‌ها بوده و می‌توان گفت که در عمل این مناطق به سکویی برای واردات کالا به داخل کشور تبدیل شده‌اند. جذب محدود سرمایه‌گذاری خارجی از دیگر مشکلات مناطق آزاد کشور می‌باشد. مطابق آمار طی سال‌های (۱۳۸۷ - ۱۳۸۰) میزان سرمایه‌گذاری انجام شده در کل مناطق آزاد کشور معادل ۱۰۴۵۸ میلیون دلار بوده است که ۸۳/۴ درصد آن (۸۷۲۱ میلیارد دلار) مربوط به چهار سال اول برنامه چهارم توسعه می‌باشد. اگر چه مقایسه این شاخص

با میزان سرمایه‌گذاری خارجی در دیگر نقاط کشور وضعیت رضایت‌بخش‌تری را ترسیم می‌کند، با این حال روند سرمایه‌گذاری خارجی طی سال‌های فوق (به‌استثنای سال ۱۳۸۷) همواره نزولی بوده است، به‌گونه‌ای که با ۲۸ درصد کاهش از رقم ۸۰۳ میلیون دلار در سال ۱۳۸۰ به ۶۹۶ میلیون دلار در سال ۱۳۸۶ کاهش یافته است. جذب سرمایه‌گذاری داخلی نیز طی مدت مذکور ۸۰۹۲۳ میلیارد ریال بوده است که حدود ۸۳ درصد آن (معادل ۶۷۰۷۰ میلیارد ریال) مربوط به چهار سال اول برنامه چهارم می‌باشد. با این حال روند سرمایه‌گذاری داخلی در این مناطق طی دوره فوق افزایشی بوده و از ۲۵۵۳ میلیارد ریال در سال ۱۳۸۰ به رقم ۵۸۲۵۵ میلیارد ریال در سال ۱۳۸۷ رسیده است. مناطق آزاد در توسعه فناوری پیشرفته نیز توفیق چندانی نداشته‌اند. اغلب صنایع فعال در این مناطق را اغلب شرکت‌های مونتاژ محصولات الکترونیکی، واحدهای نساجی و پوشاک، صنایع غذایی و مصالح ساختمانی تشکیل می‌دهند. عملکرد مناطق آزاد کشور در عرصه اشتغال‌زایی نشان می‌دهد که با گذشت بیش از ۱۵ سال از آغاز فعالیت این مناطق تعداد ۵۱۶۱۹ نفر شغل در این مناطق ایجاد شده است که با توجه به فعالیت‌های اقتصادی مناطق مذکور بیشتر شغل ایجاد شده در بخش خدمات می‌باشد. شایان ذکر است که از این تعداد اشتغال ایجاد شده حدود ۷۷ درصد (معادل ۳۹۷۸۳ نفر اشتغال) مربوط به چهار سال اول برنامه چهارم توسعه می‌باشد. به علاوه، استفاده از صنایع سرمایه‌بر که میزان اشتغال‌زایی آن‌ها کمتر است و پایین بودن دستمزد کارگران عادی و نیز بالا بودن سطح دستمزد کارگران فنی به دلیل مهاجرت کم آن‌ها باعث به وجود آمدن تفاوت در سطح درآمد بخش صنعت و خدمات شده که این موضوع می‌تواند از دیگر عوامل توفیق کم سیاست‌های اشتغال‌زایی در مناطق مذکور باشد. در زمینه ترانزیت کالا نیز مناطق آزاد چندان توفیقی نداشته‌اند. اگر چه میزان ترانزیت کالا از یک میلیون تن در سال ۱۳۸۰ به ۷ میلیون تن در سال ۱۳۸۲ افزایش یافته، اما طی سال‌های (۱۳۸۷-۱۳۸۲) ترانزیت کالا روندی نزولی داشته و با ۳۷ درصد کاهش نسبت به سال ۱۳۸۰ به ۶۳۰ هزار تن در سال ۱۳۸۷ رسیده است. طی چهار سال اول برنامه چهارم توسعه جمعاً ۲۳۶۵ هزار تن کالا ترانزیت شده که حدود ۱۳/۵ درصد ترانزیت انجام شده طی سال‌های (۱۳۸۷-۱۳۸۰) را شامل می‌شود (تقی زاده، ۱۳۸۹). براساس آمار گمرک، تراز تجاری منفی ایران در سال ۶۵/۹۳ درصد کمتر از سال ۹۲ بوده است. براساس این آمار، با توجه به این که ارزش صادرات غیرنفتی ایران در سال ۹۳ با رشدی ۱۸/۸۷ درصدی مواجه شده است؛ لذا، تراز تجاری ایران در این سال با بهبود قابل توجه نسبت به سال ۹۲، از منفی ۷/۹ میلیارد دلار در سال ۹۲ به منفی ۲/۷ میلیارد دلار در سال ۹۳ رسید. براساس این گزارش، مجموع صادرات غیرنفتی ایران در سال گذشته به ۴۹ میلیارد و ۷۴۴ میلیون دلار رسیده است که این میزان در مقایسه با ۴۱ میلیارد و ۸۴۸ میلیون دلار سال ۹۲، رشدی ۱۸/۷ درصدی نشان می‌دهد. همچنین، ارزش واردات ایران در این سال، به ۵۲ میلیارد و ۴۷۷ میلیون دلار رسید که رشدی ۵/۵۷ درصدی نسبت به ۴۹ میلیارد و ۷۰۸ میلیون دلار واردات سال ۹۲ نشان می‌دهد. این درحالی است که براساس آمار منتشر شده از شورای عالی مناطق آزاد، میزان صادرات قطعی شامل کالای حاصل از تولید از هفت منطقه آزاد در سال ۱۳۹۲، ۱۳۲ میلیون دلار و میزان واردات این مناطق رقم ۳ میلیارد و ۱۹۸ میلیون دلار را پشت سر گذاشته است. مقایسه ارقام صادرات و

واردات نشان‌دهنده این است که در ۱۰ سال گذشته واردات تقریباً همواره دارای شیب افزایشی بوده ولی صادرات از مناطق آزاد رشد چندانی نداشته است. این مناطق به‌ویژه در سال‌های اخیر به پایانه‌ای برای واردات کالاهای لوکس تبدیل شده است. طبق آمار منتشر شده سال ۱۳۹۲ شورای عالی مناطق آزاد از منطقه آزاد تجاری-صنعتی ارس، میزان واردات در سه بخش از طریق منطقه به سرزمین اصلی، واردات مواد اولیه و همچنین کالاهایی که برای مصارف غیر از عملیات تولید و پردازش وارد محدوده منطقه می‌شوند به ارزش ۵۷۶ میلیون دلار و میزان صادرات قطعی در این سال ۴۲ میلیون دلار بوده است و سهم این منطقه از کل واردات کشور در همین سال حدود ۱/۱۵ درصد بوده است؛ این درحالی است که سهم صادرات منطقه آزاد ارس در همین مدت ۰/۱ درصد از کل صادرات کشور بوده، که نشان‌دهنده این واقعیت می‌باشد که در منطقه آزاد ارس نیز واردات از صادرات پیشی گرفته است و تبدیل به دروازه‌ای برای وارد شدن کالاهای غیرضروری شده است. درحالی‌که این منطقه در چهارراه ارتباطی شمال به جنوب و شرق به غرب قرار گرفته است و به عنوان پل ارتباطی آسیا به اروپا می‌تواند با جذب واحدهای تولیدی صنعتی فعال در انتقال تکنولوژی از شمال به جنوب (اروپا به آسیا) و خدمات از شرق به غرب (آسیا به اروپا) نقش مهمی ایفاء نماید. نتیجه این ارتباط، رشد و توسعه پیوسته در عرصه‌های صادرات، اشتغال‌زایی و ارزآوری به داخل کشور را موجب خواهد شد.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر تلاشی بوده است به منظور بررسی و تحلیل جایگاه مناطق آزاد در نظریات علمی و اسناد توسعه، که با استفاده از مطالعات کتابخانه‌ای انجام شده است. مناطق آزاد در سراسر جهان در راستای نیل به اهداف توسعه اقتصادی محلی، منطقه‌ای و ملی و همچنین تسهیل روابط بین‌المللی اقتصادی و بازرگانی شکل گرفته‌اند که در مسیر توسعه مراحل مختلفی را پشت سر گذاشته‌اند. این مناطق در کشورهای مختلف به اشکال مختلف پیاده‌سازی شده و قابلیت اجرایی یافته‌اند. در کشور ایران نیز که نخستین جرقه‌های شکل‌گیری مناطق آزاد به سال ۱۳۳۰ بر می‌گردد، عملیاتی شدن این مناطق تا سال ۱۳۵۸ به طول انجامیده است تا این‌که در قانون برنامه توسعه اول (۱۳۶۸-۱۳۷۲) مناطق آزاد کیش، قشم و چابهار فعالیت خود را آغاز کرده‌اند. بنابر ماهیت این مناطق، در طول زمان قوانینی برای اداره آن‌ها شکل گرفت و در میان قوانین مرتبط دیگر نیز جایگاهی برای آن در نظر گرفته شد. اما آنچه در عمل اتفاق افتاده است و پژوهش‌های مختلف بدان پرداخته‌اند، این‌که این مناطق عملکرد قابل قبولی نداشته و در رسیدن به اهداف متصور برای آن‌ها ناموفق بوده‌اند. دلایل مختلفی برای این عملکرد ناموفق ارائه شده است (مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۳۷۴) که در زیر به صورت خلاصه ارائه می‌شود:

- ۱- عدم ایجاد تاسیسات زیربنایی از محل اعتبارات و بودجه عمومی؛ علیرغم تاکید اسناد قانونی، توسعه زیربناها در این مناطق به درآمدهای ناشی از عوارض حاصل از واردات و صدور کالای همراه مسافر به سرزمین اصلی منوط شده است که یکی از دلایل اصلی تبدیل شدن این مناطق به سکوی واردات می‌باشد.
- ۲- سلايق فکری متفاوت دولت‌ها در برخورد با مناطق آزاد؛ می‌توان گفت که قوای مجریه هر کدام در دوره مسئولیت خود، بنابر برداشت‌های متفاوت از مناطق آزاد، توقعات متفاوتی را از این مناطق داشته‌اند که از توسعه محلی و منطقه‌ای تا روابط بین‌المللی متفاوت بوده است. این امر عملکرد مناطق را با چالش روبرو می‌سازد.
- ۳- تعدد سازمان‌های دخیل و مسئول در اداره مناطق آزاد؛ اعم از سازمان مناطق آزاد، شهرداری محل و سایر نهادهای خدماتی محلی.
- ۴- روابط سیاسی محدود و یا گاهی عدم ارتباط سیاسی با برخی کشورها که راه را برای ورود و فعالیت سرمایه‌گذاران از همه کشورها، محدود می‌سازد.
- ۵- تفاوت‌های فرهنگی و لزوم رعایت برخی هنجارها و قوانین از سوی وارد شونده‌گان به فضای مناطق آزاد، که گاهی مورد پذیرش برخی از سرمایه‌گذاران قرار نمی‌گیرد.
- ۶- عدم تنظیم سند راهبردی توسعه مناطق آزاد تجاری به رغم تاکید برنامه چهارم توسعه مبنی بر تنظیم آن در سال اول، از دیگر علل مشاهده انحراف کارکرد این مناطق می‌باشد.

منابع

- ابراهیم زاده، عیسی؛ آقاسی زاده؛ عبدالله (۱۳۹۰). تاثیر منطقه آزاد چابهار بر توسعه گردشگری حوزه نفوذ آن با بهره‌گیری از مدل رگرسیون و آزمون Test-T. *مجله جغرافیا و توسعه*، ۹ (۲۱)، ۲۶-۵.
- اسفندیاری، علی اصغر؛ مقدس حسین زاده، سمیره؛ دلاوری، مجید (۱۳۸۷). ارزیابی عملکرد مناطق آزاد تجاری ایران و تاثیر آن در توسعه اقتصادی این مناطق. *پژوهشنامه اقتصادی*، ۸ (۲۸)، ۱۴۶-۱۱۹.
- برهانی، حمید (۱۳۸۷). مناطق آزاد و تاثیر آن در اقتصاد داخلی. *فصلنامه بانک صادرات ایران*، شماره ۴۷.
- پورجعفر، محمدرضا؛ محمودی نژاد، هادی (۱۳۸۶). توسعه گردشگری و مناطق آزاد. *ماهنامه راه و ساختمان*، شماره ۴۴.
- التجائی، ابراهیم (۱۳۸۸). مناطق آزاد تجاری و صنعتی: ابزار راهبرد توسعه صادرات در مقایسه با سه کشور دیگر آسیایی. *پژوهشنامه اقتصادی*، ۹ (۳۳)، ۲۲۲-۱۸۹.

- تحقیقی، مهدی (۱۳۸۶). تحلیلی بر وضعیت مناطق آزاد و ویژه در ایران. دو ماهنامه بررسی های بازرگانی، شماره ۲۳ (۲۰۰۷)، ۲۳-۴۰.
- تقی زاده، خدیجه (۱۳۸۹). عملکرد مناطق آزاد تجاری - صنعتی کشور در چهار سال اول برنامه چهارم توسعه. ماهنامه بررسی مسائل و سیاست های اقتصادی، ۱۰ (۹)، ۱۳۲-۱۲۳.
- جبارزاده، فاطمه (۱۳۸۷). مناطق آزاد تجاری- صنعتی در آیین قانون. ماهنامه مناطق آزاد، ۶ (۱۹۰).
- رضایی، مهدی (۱۳۸۶). بررسی وضعیت مناطق آزاد تجاری- صنعتی ایران از منظر برخی اهداف مورد انتظار از مناطق آزاد. دو ماهنامه بررسی های بازرگانی، ۲۰۷، ۱۵-۴.
- رکن الدین افتخاری، عبدالرضا؛ وجدانی طهرانی، هدیه؛ علی رازینی، ابراهیم (۱۳۸۸). ارزیابی و اولویت بندی مناطق آزاد تجاری ایران با استفاده از روش MADM. فصلنامه مدرس علوم انسانی، ۱۳ (۶۲)، ۱۶۶-۱۴۳.
- رهنورد، فرج اله (۱۳۸۹). عوامل موثر بر عملکرد مناطق آزاد تجاری - صنعتی ایران. فصلنامه مدیریت و توسعه، ۲۳ (۲)، ۴۵-۵۹.
- شاددل، آمنه (۱۳۸۶). ویژگی ها و عملکرد مناطق آزاد تجاری- صنعتی ایران. دو ماهنامه بررسی های بازرگانی، ۲۳، ۱۶-۲۷.
- صدیقی، کورس (۱۳۸۴). پارادایم نوین مناطق آزاد؛ الگوی کارکردی و نقش پذیری جدید مناطق آزاد در ایران. ماهنامه بورس، ۴۷، ۱۷-۱۰.
- عباسی اسفنجانی، حسین؛ میرزائی، حسین؛ احمدی کمالی، مهدیه (۱۳۹۵). بررسی عملکرد منطقه آزاد تجاری-صنعتی ارس از منظر صادرات. نشریه بررسی های بازرگانی، شماره ۸۱.
- عزیزیانی فر، جمال؛ قاسمی، زینب (۱۳۸۶). توجیه اقتصادی- اجتماعی ایجاد منطقه آزاد تجاری- صنعتی در استان کردستان. فصلنامه زریبار، ۶۴، ۲۷۵.
- فلاح پور، سجاده؛ حسین پور، اکبر؛ آزادمرد، رضا (۱۳۹۷). بررسی جایگاه شهر جهانی در مدیریت شهری کلانشهر تبریز، جغرافیا و روابط انسانی، ۱ (۲)، ۲۹۳-۲۷۳.
- فیضی، کامران (۱۳۷۳). تجزیه و تحلیل عملکرد مناطق آزاد تجاری- صنعتی در ایران. فصلنامه مطالعات مدیریت (بهبود و تحول)، ۱۳ (۴)، ۱۴۰-۱۰۵.

- گوگردچیان، احمد؛ طیبی، سیدکمیل؛ امینی، فاطمه (۱۳۸۹). اثر جریان ورودی سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی بر صادرات غیرنفتی در مناطق آزاد تجاری ایران (۱۳۷۵-۱۳۸۷). *مجله سیاست‌گذاری اقتصادی*، ۲(۳)، ۴۳-۲۱.
- لطیفی، غلامرضا؛ امین آقایی، مهرناز (۱۳۸۵). جایگاه مناطق آزاد در برنامه‌ریزی منطقه‌ای ایران. *فصلنامه علوم اجتماعی*، ۱۳(۳۶)، ۱۰۶-۷۲.
- محمدی راد، مهدیه (۱۳۸۷). مناطق آزاد ایران در باتلاق صادرات. *فصلنامه بانک صادرات ایران*، ۴۷، ۲۹.
- مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی (۱۳۷۴). دلایل عدم موفقیت مناطق آزاد در ایران.
- معاونت حقوقی ریاست جمهوری (۱۳۹۴). مجموعه قوانین و مقررات مناطق آزاد تجاری، صنعتی و مناطق ویژه اقتصادی.
- ممی پور، سیاب؛ بشارتی، زهرا؛ بهبودی، داوود (۱۳۹۳). بررسی و اولویت‌بندی عوامل جذب سرمایه‌گذاری در منطقه آزاد انزلی. *مجله اقتصاد و توسعه منطقه‌ای*، ۲۰(۷)، ۱۶۳-۱۳۴.
- موسایی، میثم؛ عزیزبانی فر، جمال (۱۳۸۷). توجیه اقتصادی ایجاد مناطق آزاد تجاری در کردستان. *دوماهنامه بررسی‌های بازرگانی*، ۳۲(۶)، ۸۳-۷۲.